

Людмила СЕМИНОГ

АДРЕСНІСТЬ ТЕКСТУ
Історичні метаморфози
в українській естетичній думці

На сьогоднішній день адресат, тобто читач літературного тексту, вважається повноправним учасником процесу літературної творчості. Але така концепція, зокрема, серед теоретиків-літературознавців, побутувала не завжди. Протягом багатьох століть проблема адресата тексту посідала досить скромне місце в просвітницьких по своїй суті теоріях одновекторного впливу автора та його твору на реципієнта. Звичайно, митці, автори художніх творів змушені були піклуватися про свого адресата, щоправда за деякими винятками прихильників «мистецтва для мистецтва», протягом усієї історії існування літератури. Але таке звернення до читача було скоріше частиною стратегії автора, який прагнув до адекватного сприйняття свого твору.

В західному літературознавстві зміщення інтересу від автора та тексту до адресата розпочалося лише в 60-х рр. ХХ ст., позначивши зміну інтерпретативних парадигм в західному літературознавстві, а також естетиці, кінотеорії та ін. Народження проблематики читача визначило кризу структуралізму, а також американської «нової критики», та перехід до постструктуралістської (постмодерністської, деконструктивістської) парадигми текстуального аналізу.

З того часу проблема адресності тексту знайшла широке висвітлення в західноєвропейському та американському літературознавстві й естетиці (роботи Р. Барта, У. Еко, В. Ізера, С. Фіша, М. Фуко, Р. Яусса та багатьох інших). Відповідного роду дослідження активізувалися і в нашій державі (П. Іванишин, М. Зубрицька, Г. Сивокінь та ін.). Щоправда, українські дослідники, на жаль, вже зрідка звертаються до доробку співвітчизників, згадуючи хіба що О. Потебню, І. Франка, хоча проблема читача має свою давню історію і на теренах України, а надбання її теоретиків та практиків теж, певним чином, заклали підвалини сучасного розуміння ролі Читача в естетичному конституванні тексту.

Саме аналіз історії звернень до адресата, накреслення його «портрета», дослідження зміни його ролей в історичному ракурсі дає змогу адекватно зрозуміти і сучасний стан справ. Тому *метою* даної статті є аналітика звернення до читача, зокрема, на українських теренах, дослідження історичних метаморфоз адресності тексту у творах як митців-«практиків», так і дослідників-теоретиків.

Зокрема, ще киеворуські книжники своєрідно розрізняли та диференціювали читачів, виділяючи серед них передбачуваних адресатів своїх творів. Наприклад, у «Слові про Закон і Благодать» митрополит Іларіон говорить: «Не до невігласів бо пишемо, а до таких, що досхочу наситилися солодощами книжними» [1, с.195], тим самим відразу визначаючи власну читацьку аудиторію за принципом «спокушеності» в книжному знанні, за літературною компетентністю [2, с.31].

Про спрямованість давньоруських творів на перцепцію читача свідчить і турбота про подання нового, цікавого матеріалу, присутня у творах мислителів. Той же митрополит Іларіон відзначає, «що в інших книгах писано і вам відомо, те тут викладати було б зарозумілістю і славопрагненням» [1, с.195].

В українських публіцистичних творах, посланнях, панегіриках, листуванні, передмовах-посвятах доби українського бароко вже окреслювалась модель так званого «ідеального читача», здатного засвоїти весь комплекс ідей твору, адресованої йому книги. Письменники поклалися на чуттєвий досвід такого адресата, апелювали до його інтелектуального потенціалу, закликали до уважного прочитання твору, заохочували читача до роздумів, порівнянь. У зверненні українських гуманістів до читача, як правило, відсутні ідеологічні настанови, авторитарні повчання, стереотипні формули сприйняття. За припущенням сучасного дослідника Ю. Ісиченка, тогочасні митці намагалися залучити текст до нового типу спілкування, що полягав у переоцінці ролі суб'єктів художньої комунікації, введенні до структури твору образу адресата [3, с.102].

Ідеальним типом читача виступали як окремі представники суспільної еліти (церковні ієрархи, князі, родовита шляхта), так і широкий загал мирян. Наприклад, Мелетій Смотрицький розгортає в своєму «Треносі» образ ідеального читача-шляхтича. Причому, як наголошує В. М. Коваль у своїй статті «Модель ідеального реципієнта в публіцистиці українського раннього бароко» при формуванні образу імпліцитного читача публіцисти раннього бароко дотримувалися принципів соціальної ієрархії. Насамперед вони зверталися до конкретної авторитетної особи, інформуючи про старожитність і шляхетність її роду [4]. Але багатьом творам притаманне і узагальнене звернення до читача.

Загалом, протягом XVI–XVIII ст. в літературно-естетичній думці України можна відзначити тенденцію до демократизації відносин між літературою та її

адресатом. Але все ж таки, автор зберігав панівну роль, прагнучи до адекватного сприйняття свого тексту читачем.

В той само час можна констатувати появу тенденції невідповідності між тим, бажаним адресатом для автора, та тим, хто насправді ставав читачем його творів. Особливо помітною ця тенденція стане в подальші століття, призводячи іноді і до гіркого розчарування митців у власному читачеві (Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та ін.) та іронічного ставлення до смаків читацького загалу.

Спорадичні ж наукові дослідження читача розпочалися в середині ХІХ — на початку ХХ ст. Однак, як помічає І. Дзюба, проблема читача бралася здебільше як соціологічна (класифікація читачів під кутом зору соціальним і культурним, характеристика їхніх інтересів і критеріїв, статистика читацького попиту тощо) чи психологічна. Набагато меншою мірою вивчалася вона як проблема естетична (аналіз різних типів сприймання художнього тексту, вплив читача на внутрішньолітературний розвиток, співтворчість читача і автора та реальність життя твору як акту цієї співтворчості, незрима взаємодія автора з читачем на всіх етапах процесу творення — від задуму до його остаточного втілення та долі книги тощо) [5, с.158].

У низці статей П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко звернулися до «народного читача», «народної літератури», взаємозв'язку і взаємовпливу таких структур, як читач — книга, читач — письменник. Значну практичну роботу з вивчення інтересів читачів здійснювали Х. Алчевська, Б. Грінченко, С. Русова, Д. Корф.

Фактично, на межі ХІХ ст. практики літератури взяли на себе функції теоретиків, хоча, не можна заперечувати і зворотніх тенденцій.

Зокрема, у працях Івана Франка осмислення ролі читача набуває нових обрисів. Так, великий Каменярь стверджував, що читач іде поряд із митцем. У своєму творі «Із секретів поетичної творчості» він зазначає, що для того, аби твір міг викликати небуденні переживання в читача, останній повинен мати в душі «власні спомини», щось «пережите і похоронене». Отже, головне завдання митця полягає в тому, що він через художній образ повинен мобілізувати все духовне багатство читача, його художньо-образне мислення для активного сприйняття художнього твору. «Його (митця) сугестія мусить, проте, зворушити так само внутрішню істоту читача, вводячи в неї нове зерно життєвого досвіду, нове пережиття і рівночасно зцілюючи те нове з тим запасом виображень та досвідів, які є активні або дримають у читачевій душі» [6, с. 27–28].

У ХХ ст. з філософсько-психологічних позицій звернувся до читача, адресата твору Д. Чижевський. Зокрема, у праці «До психології читача та читання», Д. Чижевський розкрив роль читання в культурному житті суспільства та дав оцінку різним типам читачів. Ці типи залежать від літературних стилів і того

літературного репертуару, що панує в дану добу у даного народу, від тих культурних умов, що більше сприяють виробленню того чи іншого типу.

Дослідник підкреслював, що навіть читання гарної літератури, белетристики вимагає від читача активності: як активності переживання, так і активності оцінки читаного твору. Кожний читач літературно-художніх творів повинен прагнути до того, щоб бути літературним критиком [див.:7, с.35–38].

Дуже ґрунтовну працю із соціології читацького сприймання — «Перед широким світом» — створив Б. Грінченко. В її основі — відгуки про художні твори читачів з народу. Дослідник відзначав особливості сприйняття селянством творів українських і зарубіжних класиків та на конкретних прикладах підкреслював різницю у сприйнятті різних верств населення.

Серед філософсько-естетичних шкіл, що залишили помітний слід в історії вивчення художнього твору та його адресності кінця XIX — початку XX ст., на особливу увагу заслуговує харківська школа в особі її засновника О. Потебні та його учнів Б. Лезіна, Д. Овсянико-Куликовського, А. Горнфельда, В. Харцієва.

На думку О. Потебні, наявність читача є не менш важливою для мистецтва обставиною, ніж існування творця. Споживач може краще за самого митця зрозуміти ідеї його творів. Потебня стверджує: «сутність, сила твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача або глядача, отже в невичерпному можливому його змісті...» [8, с.141]. Продовжуючи думки вчителя, Д. Овсянико-Куликовський наголошує, що читач на рівні емоцій і рефлексій повторює стадії творчого акту письменника. Ідеї потебнянців певним чином можуть служити прообразом тих літературознавчо-естетичних досліджень, що виникли в західному літературознавстві в середині XX ст.

У 20-х рр. XX ст. велику роль у вивченні особливостей читача відігравали бібліотечний відділ Наркомосу УРСР, центральні дитячі бібліотеки республіки, а також Український науковий інститут книгознавства (УНІК), зокрема його кабінет вивчення книги і читача. Вони досліджували читацький інтерес, розробляли типології читачів та рекомендації із застосування окремих методів вивчення читача. Щоправда, зважаючи на ідеологічний і політичний тиск 20–30-х рр., їх розробки не завжди науково обґрунтовувались та не були достатньо достовірними.

Серед спроб розширити і доповнити дискурс читача є і статті Б.-І. Антонича, О. Білецького М. Зерова, Ю. Липи та інших.

Зокрема, поставивши завдання необхідності вивчення історій читача, різних читацьких груп, О. Білецький твердив: «Письменник, якщо він не є представником чистої лірики... завжди звертається до якогось уявного співрозмовника: цей фіктивний читач може і не належати до спостережуваного поетом

середовища і навіть до сучасників — через їх голови поет передбачає його десь у майбутньому. Вивчаючи поетів, ми зрідка враховуємо цих уявних співрозмовників, а між тим саме вони допомогли б нам часто в наших умовах зрозуміти і прийоми творчості, і всю поетику поета» [9, с.261]. На думку дослідника, саме з вивчення уявного читача варто розпочинати вивчення читача взагалі.

З точки зору читацької активності, інтелектуального рівня, часових відстаней між автором і читачем учений виділяє такі групи читачів: читачі-сучасники; читачі-нащадки (які є водночас суддями та тлумачами, здатними доповнити та видозмінити твір автора); читачі, що взяли за перо, бажаючи творити за відсутності необхідної для цього творчої уяви, лише за допомогою читацької пам'яті та мистецтва комбінації.

Сприяла зверненню до аналізу читача і українська літературна дискусія 1920-х рр. В її контексті письменники, громадські діячі, окрім ключових тем, таких як «Європа», «просвіта», «азіатський ренесанс» та ін., намагалися визначити і статус читацької аудиторії, на яку повинна бути спрямована нова «революційна», «пролетарська» українська література, а також характер естетичного впливу мистецтва, в тому числі літературного, на читача. Зокрема, М. Хвильовий у своїх «Синіх етюдах», звертаючись до читачів, стверджував: «І читач творець, не тільки я, не тільки ми, письменники» і пропонував: «Я шукаю, і ви шукайте».

На жаль, робота українських літературознавців, естетиків, письменників з вивчення проблем взаємодії тексту з читачем (як і багатьох інших сфер духовного життя) була обірвана наприкінці 20-х рр. минулого століття у зв'язку з політичним тиском радянської влади.

Лише у II половині XX ст. в Україні з'являється низка теоретичних праць, присвячених естетико-літературознавчому вивченню читача, питанням взаємодії літератури і читацької аудиторії. Серед них — книги Г. Сивоконя «Література і читач», М. Ігнатенка «Читач як учасник літературного процесу».

Зокрема, Г. Сивокінь, досліджуючи «одвічний діалог» читача й письменника, літературно-художньої творчості з адресатом, зазначає, що він «позначений суперечностями». Саме тому в історії літератури є непоодинокі прецеденти, коли її новаторське слово не знаходить своєчасного визнання і масовий читач залишається, так би мовити, непоінформованим, тобто існує осторонь або поза впливом літератури [10, с.250].

Робота М. Ігнатенка присвячена саме ідейно-естетичній взаємодії літератури і публіки, автора і читача. Звичайно, у книзі віддано дань форматам марксизму-ленінізму, але в той само час автор, використовуючи ґрунтовну бібліографію, в тому числі й західних авторів, виголошує думку, що постать читача виникає біля самісіньких витоків не тільки художнього твору, але й усього літературного

процесу [11, с.93]. Окремі з ідей монографії М. Ігнатенка, зокрема, про «ідеального читача», суголосні концепціям школи рецептивної естетики.

Зростання інтересу до читача тексту на Заході не відразу, через політичні та ідеологічні чинники, позначилось на вітчизняних дослідженнях.

До того ж, перехід до адресата тексту відбувався поступово «від автора через текст до читача». Ранній російський формалізм, американська «нова критика», французький структуралізм залишали пріоритет за інтенцією тексту, його означуваними структурами та здатністю до породження смислу. Поступово, в процесі дискусій про інтерпретацію виникла теза про причинну зумовленість (детермінованість) читачької реакції перш за все специфічними операціями тексту. Читач поступово перетворювався на співтворця тексту. Вже самі назви робіт дослідників: «Смерть автора», Р. Барта «Відкритий твір», «Роль читача» У. Еко та інші, свідчили про структурне «переміщення» від автора до читача та загальні зміни парадигми текстуальної інтерпретації. Як зазначає У. Еко, «автор є не чим іншим, як тільки текстуальною стратегією, що встановлює семантичні співвідношення й активізує Зразкового Читача» [12, с.33].

Рецептивні дослідження 1970–1980-х рр., що в англійській традиції отримали назву «reader-response criticism», найяскравіше втілились в так званій рецептивній естетиці та різних нарративних теоріях.

Зокрема, рецептивний підхід полягає в тому, що значення повідомлення ставиться в залежність від інтерпретативних уподобань реципієнта, адресата тексту. Рецептивна естетика надає читачеві всі можливості для творення власного тексту з данного, вважаючи літературний твір лише подразнювачем, що збуджує, викликає до життя ціле море думок, емоцій, уявлень читача, пов'язаних з його власним, а не письменницьким, досвідом.

Фактично, кожен теоретик пропонував свою класифікацію різних типів читача, серед яких можна виділити «метачитача», «архичитача», «дійсного», «когерентного», «компетентного», «ідеального», «зразкового», «віртуального», «програмованого» та ін. Модифікація, популяризація та критика цих підходів у 1980–1990-х, а також спроба перейти від зразкового до «реального» читача, ідентичність котрого визначається статтю, етнічною приналежністю та іншими соціальними та культурними категоріями були визначені фемінізмом, «культурними дослідженнями» та різними теоріями історичної рецепції кіно та літератури.

Не ставивши собі за мету проаналізувати в даній статті всі сучасні зарубіжні концепції читача, можна стверджувати, що вони мали вплив як на теоретиків естетико-літературних досліджень так і на митців-практиків в Україні. Зокрема, про це свідчить створення українськими постмодерністами «незаврешених» текстів, безмежно відкритих для сприйняття.

Від часу набуття Україною незалежності інтенсивність творчих пошуків з питань ролі читача, адресата тексту значно посилюється. Зокрема, відбувається переосмислення соціологічного підходу до вивчення процесу читання та літературно-комунікативних аспектів читач-автор. Більш відчутним стає вплив на українських науковців та митців зарубіжних естетичних, культурологічних, літературознавчих теорій, які стають доступними та можливими для загального ознайомлення.

Сьогодні акцентується увага на багатомірності підходу до процесу читання, під час якого, наголошує М. Зубрицька, естетичний досвід читача структурує його горизонт сподівань, що дає змогу тією чи іншою мірою сприйняти і зрозуміти інакшість тексту, який є частково проекцією горизонту сподівань автора. Про роль читача, який «запрограмований в структурі кожного тексту» свідчить і поява спеціального терміну «*homo legens*» [див.: 13, с.212, 311]. Взаємодія ж автора та читача, тобто художньо-літературна комунікація набула вигляду схеми: «письменник (автор) — авторський художній твір — художній текст — читач (реципієнт) — читацький художній твір» (П. Іванишин).

Тож, якщо читач в авторських стратегіях ХІХ ст. чітко підпорядковувався «диктату автора», то тепер можна констатувати своєрідну зміну ролей. Поряд зі зниженням ролі автора, перетворенням його з всезнаючого спостерігача на свідка та учасника подій, читач, натомість, стає активним учасником творчого процесу. Але цей процес є складним та багатогранним. Тому вивчення ролі адресата та аналітика сприйняття ним літературного тексту вимагає подальшої розробки в сучасній українській естетиці.

1. *Іларіон Київський*. Слово про Закон і Благодать / Давня українська література. Хрестоматія. — К., 1992. — С. 195–214; 626–628.

2. *Сивокінь Г. М.* Одвічний діалог. (Українська література і її читач від давнини до сьогодні). — К., 1984.

3. *Ісіченко Ю. А.* Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця ХVІ — початку ХVІІ ст. на Україні. — К., 1990.

4. *Коваль В. М.* Модель ідеального реципієнта в публіцистиці українського раннього барокко // Інтернет-ресурс: Бібліотека інституту журналістики <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1232>

5. *Дзюба І.* Олександр Білецький і проблема літературознавчого синтезу // Дзюба І. Між культурою і політикою. — К., 1998. — С. 149–174.

6. *Франко І. Я.* Із секретів поетичної творчості. — Львів, 1961.

7. *Чижевський Д.* До психології читача та читання // Бібліотечний вісник. — 1996. — № 3. — С. 35–38

8. *Потебня А. А.* Полное собрание сочинений. — Т.1.

9. *Билецкий А.* Об одной из очередных задач историко-литературной науки (Изучение истории читателя)// Білецький О. Збір. праць: У 5 т. — К., 1966. — Т. 3. — С. 255–273.
10. *Сивокінь Г. М.* Одвічний діалог. (Українська література і її читач від давнини до сьогодні). — К., 1984.
11. *Ігнатенко М. А.* Читач як учасник літературного процесу. — К., 1980.
12. *Еко У.* Роль читача. Дослідження з семіотики текстів. — Львів, 2004.
13. *Зубрицька М.* Homo legens: читання як соціокультурний феномен. — Львів, 2004.